

**В СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАДЕТИЧНИМИ ТА ЕМОЦІЙНИМИ КОНЦЕПТОСФЕРАМИ
В УКРАЇНСЬКІЙ, ПОЛЬСЬКІЙ ТА ЧЕСЬКІЙ МОВАХ**

УДК 821.09 (=161.2+=162.1+=162.3)

Олег Тищенко, доктор філологічних наук, професор, проректор інституту слов'язнавства
Рівненського інституту слов'язнавства
Київського славістичного університету

**В СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАДЕТИЧНИМИ ТА ЕМОЦІЙНИМИ КОНЦЕПТОСФЕРАМИ
В УКРАЇНСЬКІЙ, ПОЛЬСЬКІЙ ТА ЧЕСЬКІЙ МОВАХ**

У статті здійснено аналіз концептуального змісту лексем совість, сумління – sumienie, заздрість – zazdrość, співвіднесених з елементами “наївної” етики, системою християнських цінностей, моральних і поведінкових стереотипів в українській, польській та чеській мовних картинах світу, встановлено спільне й відмінне в семантичних структурах, фразеологічних зв'язках, метафоричній імен концептів та образній структурі паремій, з'ясовано їхній мотиваційний зв'язок з іншими емоційними, психо-ментальними й етичними концептосферами.

Ключові слова: концептосфера, передісторія концепту, оціночний полюс добра і зла, семантична опозиція “чистота-заплямованість”, сфера негативних емоцій, метафоричні моделі.

Літ. 27.

Олег Тищенко, доктор филологических наук, профессор, проректор института славяноведения
Ровенского института славяноведения
Киевского университета славистики

**ИЗ НАБЛЮДЕНИЙ НАД ЭТИЧЕСКИМИ И ЭМОЦИОНАЛЬНЫМИ
КОНЦЕПТОСФЕРАМИ В УКРАИНСКИХ, ПОЛЬСКОМ И ЧЕШСКОМ ЯЗЫКАХ**

В статье осуществлен анализ концептуального смысла лексем совесть – sumienie, зависть – zazdrość, соотношенных с элементами “наивной” этики, системой христианских ценностей, моральных и поведенческих стереотипов в украинской, польской и чешской языковых картинах мира, установлено общее и отличительное в семантических структурах, фразеологических связях, метафоричности имен-концептов и образной структуре паремий, установлена их мотивирующая связь с другими эмоциональными, психо-ментальными и этическими концептосферами.

Ключевые слова: концептосфера, предыстория концепта, оценочный полюс добра и зла, семантическая опозиция “чистота-запятнанность”, сфера негативных эмоций, метафорические модели.

Oleh Tyshchenko, Ph.D. (Philology)
Pro-rector of Slavonic Institute
Rivno Institute of Slavonic
Kyiv Slavonic University

**OBSERVATIONS OVER ETHICAL AND EMOTIONAL CONCEPTS
IN UKRAINIAN, POLISH AND CZECH**

In the article the analysis of conceptual maintenance of lexemes “conscience” – “sumienie”, “envy” – “zazdrość”, correlated with the elements of “naive” ethics, by the system of Christian values, moral and behavior stereotypes, in Ukrainian, Polish and Czech linguistic pictures of the world is made. There is set the general and excellent in semantic structures, phraseology copulas, metaphoric of names concepts and the vivid structure of parems. Their motivational connection is found out with other emotional, psycho-mental and ethics concept spheres.

Keywords: concept spheres, pre-history of the concept, evaluation pole of good and evil, semantic opposition “cleanliness-blotchiness”, sphere of negative emotions, metaphorical models.

Постановка проблеми та аналіз останніх публікацій. Останнім часом у слов'янському мовознавстві зростає інтерес до вивчення мови в її тісних зв'язках із культурою, фольклором, психологією, вартісними категоріями соціуму. Реконструкція системи цінностей певного етносу і способів її маніфестації в мові здійснюється в межах зіставної лінгвоконцептології й аксіологічної

лінгвістики, напрямів, що розвиваються як відгалуження від когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології в різних школах Росії (краснодарської, волгоградської, московської, белгородської та ін.), і мають як свої плюси, так і мінуси [Докл. про це див.: 5, 125].

Підґрунтям цього підходу є теза про те, що взаємодія і взаємовплив мови і культури здійснюється в різноманітних формах, а тому до

предметної сфери лінгвокультурології входять мовна і національна картини світу, мовна свідомість, мовна особистість, етнічний менталітет, поняття культурного коду, концепта і концептосфери як сукупності різних за своєю онтологією понять, що мають семантичне і культурне наповнення в мові.

Побутові аналоги філософських й етичних термінів, – зазначає Н. Арутюнова, – утворюють широку ділянку лексики природних мов, які відбивають практичну філософію людини. Остання є результатом взаємодії багатьох чинників, скажімо, таких як національна традиція і фольклор, релігія й ідеологія, життєвий досвід, почуття й цінності [2, 456].

Концепти етичної сфери, – зауважує Т. Радзівська, – сукупно формують картину “наївної” етики, яка відбиває назви чеснот і вад, добрих і злих вчинків (*подвиг, злочин, витівка* тощо), етичну оцінку (*справедливий, злочинний, благородний, чесний*), деонтичний дискурс з його текстовими різновидами: притча, мораль, проповідь, деонтична афористика, заповідь тощо [12, 32].

Лексикографічному опису системи цінностей польської мовної особистості присвячено цілу низку мовознавчих студій Я. Пузиніної, у працях якої представлено типологію цінностей, пов’язані з ними семантичні поля й окремі ціннісно марковані **ТОЛЕРАНТНІСТЬ, СВОБОДА, ЧЕСТЬ**.

У межах такого опису вартісних категорій і понять Я. Пузиніна пропонує своєрідну модель-матрицю опису етичних смислів у польській мові, яка передбачає: розгляд етимології і розвитку семантики слова в групі споріднених і неспоріднених мов, відтворення словотвірних та інших системних зв’язків (синонімічних, антонімічних, холістичних) одиниць, а також дані про ментальність, філософію й різноманітні тексти, де ця лексема функціонує, разом із сучасними знаннями, ресстрами й контекстами, пов’язаними зі зміною й розвитком оцінної семантики відповідної лексеми [23, 33].

У пропонованій розвідці дозволимо собі скористатися лише частиною зі згаданих методик семантичного аналізу окремих соціооцінних й етичних понять, зокрема **СОВІСТЬ (СУМЛІННЯ) І ЗАЗДРІСТЬ** в українській, польській, чеській та російській мовній картині світу. Матеріалом для розгляду слугують лексикографічні факти, деякі корпуси фразеологізмів, прислів’їв і приказок, у деяких випадках – фольклорно-обрядові контексти.

Виклад основного матеріалу. СОВІСТЬ (СУМЛІННЯ) І ЗАЗДРІСТЬ – гранично

синкретичні та взаємопроникливі поняття, що тісно пов’язані з такими концептосферами християнської антропології й етики, як *провина, гріх, суд, покарання, розкаяння, закон, свідок, воля, серце, душа, сором, честь* тощо), про що не раз говорили дослідники [3, 57]. Це пов’язано, імовірно, зі складністю самого феномену, який називають *заздрістю*, оскільки остання має і фізичну, психоемоційну природу (кожній людині більшою чи меншою мірою відома ця емоція; як слушно зазначає І. Чесноков, *заздрість* є буденним невротичним станом (фрустрацією) [17, 19]), й ідеальну, морально-етичну. Тут убачається причина того, що одні дослідники вважають **ЗАЗДРІСТЬ** етичним концептом [див., напр.: 6], натомість інші – емоційним [див., напр.: 8; 14] (у Є. Стефанського знаходимо навіть таке поняття, як “етична емоція”, до якого, окрім *заздрості*, він відносить ще й *досаду (прикрість)*, образу та ревність [14, 15]).

У філософській етиці *совість* визначають як “здатність правильно безпосередньо етично оцінювати свою поведінку. Українські концепти *совість* і *сумління*, які в семантичному плані чітко розмежувала Т. Радзівська, є “об’єктами внутрішнього світу людини, який не можна безпосередньо спостерігати... тому суттєвими є ті образи сумління й совісті, що творяться мовою з позиції зовнішнього спостерігача; при цьому сумління постає як “живий індивідуальний внутрішній регулятор поведінки, взаємодіє зі своїм власником... сферою дії сумління є сфера вчинків особи: чим складніші життєві обставини для суб’єкта, тим більша потреба в роботі цього регулятора” [12, 32].

Навіть побіжний розгляд семантичної структури позначуваних цими лексемами концептів засвідчує неідентичність їхнього смислового обсягу в українській та польській мовах на рівні міжмовних лексико-семантичних відповідностей. Отже, в українській мовній картині світу *сумління* – це регулятивний орган людини, постійний порадник і контролер свого носія, що співіснує з ним то в режимі конфлікту, то в режимі злагоди..., а їхні взаємини постають як рівноправні: сумління не лише контролює свого носія і впливає на його життєвий вибір, воно може ставати об’єктом агресивних дій з його боку. Натомість *совість* в українській мові тлумачиться як орган божественної природи, вияв вищої духовності... Якщо сумління виступає регулятором у сфері конкретних вчинків особи, то совість відповідає за його духовний і життєвий шлях, його моральне обличчя... Блокуючи етично негативний вчинок, совість не дає суб’єктові

впасти морально, підтримує в людині духовний первень [12, 35]. Польська лексема *sumienie* поєднує в своїй семантичній структурі ці дві функції, натомість лексеми *совість* в польській мові взагалі немає. У свідомості носіїв інших слов'янських мов, наприклад чеській, *совість* прирівнюється до інтелектуально-ментальних категорій, оскільки категорії свідомості і совісті позначені одним експонентом-лексемою: *svedome*. Це до певної міри підтверджує думку деяких дослідників про те, що *совість* концептуально близька до поняття розуму і свідомості: *mluvit/ promluvit někomu do svědomí – достукатися до серця*, прагнути наставити когось на вірний шлях, *(moci) říct něco s klidným svědomím – говорити про щось правдиво, з відповідальністю, без побоювань; говорити про щось з чистою совістю, nedělat si z něčeho svědomí – бути байдужим до негарного вчинку тощо, не хвилюватися через це зайвий раз, nemít (vůbec) svědomí – бути байдужим до етичних засад, не мати поняття моральної відповідальності. Їржі Рейжек етимологічно пов'язує цю чеську лексему з дієсловом *znati, svědčením, vystupati svědom: svědomí* від *svědomý* свідомий чогось, той, що щось знає, свідомий своїх дій, вчинків, через *věděti – знати*; пор. старочес. *svědomitý – той, хто виступав свідком* (пор. *svědek – свідок*) [ИЕС, 735].*

Польська лексема *zazdrość* (загальноживана) і *zawiść* (застаріла і стилістично обмежена) покриває семантичну сферу, яка в українській відповідає двом десигнатам – *зздрості* і *ревностям* (пор. польськ. *scena zazdrości – укр. сцена ревностів*). Історично ці значення поєднувалися і в українській мові, про що свідчать окремі діалектні утворення: *зздрітися* “зздрісно, скося дивитися”, у Словнику Є. Желехівського – *зздрітися, зздростити, зздрувати* “тс”, *зздра* “зздрість, ревнощі”, *зздрій* “зздрісний, ревнивий, недобррозичливий”, *зздрісливий* “зздрісний, ревнивий, недобррозичливий”, *зздросний* “ревнивий, зздрісний” – бр. *зздрасць* “зздрість”, п. *zazdrość*, ст. *zazdrościć*; – похідне утворення від слова *zdrіти* “бачити”, дррус. *зздр ти* “зздрити”, псл. *zavid ti* “зздрити” від *vid ti* “бачити” [ЕСУМ, II, 223 – 224].

В українській мові маємо декілька синонімічних відповідників – *зздрість* (почуття досади, роздратування якоюсь перевагою іншого), пор. *Досада на свою злиденність і зздрість на Власове багатство мучили його* (П. Мирний), *зздрітки* (розм., тільки мн.), *зздрість* (розм., рідко). В І. Франка подибуємо такі паремійні

контексти: *Зздрити грішній праведному* – хоч він і багатий і впливовий, а проте чує себе немов покривдженим; *Зздрити му люде такої жінки*, пор. пісню: *Ой, серденько моє любе, зздрити ми тебе люде* [Франко ГРПП: 189]. Залишаючи поза розглядом діахронічний аспект функціонування цих лексем у польській мові, зауважимо, що Л. Ніколаєнко помітила, лексема *zawiść* спочатку була семантично тотожною із *zazdrość*. Згодом аналогічно до *zazdrość* в її семантичній структурі розвивається значення “ревнощі”, яке вперше зафіксоване в словнику С. Лінде. На початку ХХ ст. лексеми *zazdrość* і *zawiść* позначали два почуття – “зздрість” і “ревнощі”. Поступово семантика іменника *zawiść* звужується, і тепер він уживається лише з одним значенням – “сильна зздрість”, *zazdrość* так само позначає два почуття [9, 34]. У фразеологічних та паремійних джерелах польської мови ці лексеми функціонують як синонімічні: *Lepsza zawiść, niż politowanie, Zazdrośni pomrą, a zazdrość zostanie, Zazdrość w oczy kole, Zawiść oczy kole, Dla zazdrości nie pokazuj majętności, Pęknać z zazdrości, Usychać z zazdrości, Zawiść patrzy tylko przed siebie, Zawsze zazdrość przy cności na smyczy* [НКРР, III, 835].

Передісторія цих понять і семантична реконструкція етимонів засвідчують, що їхня внутрішня форма пов'язана з ідеєю візуального коду, – *бачити, дивитись*, причому суб'єкт є пасивним, стороннім спостерігачем, дивиться ззаду; таке припущення дозволяють здійснити і деякі діалектні дієслова на кшталт *здріти, вздріти* (дивитися ззаду, споглядати за успіхами когось збоку), пор. в українських народних піснях у записях Ю. Федьковича: *“Але ж бо йшли дівки та й до ліса, та й зздріли торби до сто біса”* [УНП Федьк.: 102]. За твердженням чеських етимологів, *záviděti, závist* з прасл. *záviděti a závistü* (ze *za - vid - tü*). Подібно як у *ná-viděti* первинно був корінь *neid-* (пор. нім. *Neid – зздрість*), який у балтослов. мовах і латині (латв. *pa-viedīt, лат. invidĭre*) злився з *veid-* (*vidĭti*). Багато дослідників помилково вважає, що *veid- ‘viděti’* було вихідним і що це значення пов'язане з ‘поганим оком’, тобто здатністю окремих людей лише недобррозичливим своїм поглядом спричиняти нещастя [Machek, 595]. Ситуативні побажання *Bodaj mi zajrzano, wolę to, niżby mię pożałować miano* – краще нехай зздрять, аніж мають жаліти [НКРР, III: 834] містять безособову форму *zajrzano*, яка є ознакою того, що *зздрість* може і не мати суб'єкта, радше може насилатися з невідомого джерела, як і вроки, пристрій, тобто може бути результатом дії злого ока, погляду (*zajrzenia*).

У текстах української магичної поезії (у вербальних обрядодіях, пов'язаних з замовляннями від пристриту тварин, яких уперше виганяють на пашу) простежуються християнські мотиви звернення до Бога як захисника від заздрості і недоброго ока: *“Господи, поможи, Господи благослови, Господи сохрани от злих людей, од невірних очей, од стріту, од пристриту, од зависті, од ненависті, бо не сама йду, а з трьома ангелами. Один попереду іде, дорогу промітає, а другий благословенну манну наповняє, третій од усього злого духа сохрanyaє”* [4, 254]. Символіка іншого вербального тексту представлена стійкими формулами, пов'язаними з тим, щоб закрити (замкнути) рот заздріснику, отже – припинити його згубний вплив на людину: *Сіль Вам у вічі, камінь Вам на груди, сокиру під плечі, щоб поникли Ваші речі! Мороки, зароки, заздрощі, щоб не знайшли ні день, ні годину, ні мене, ні мою родину* [4, 320]. Така ж семіотична опозиція замкненого/незамкненого простежується у наведених О. Потебнею литовських і слов'янських замовляннях, пов'язаних з християнськими мотивами. Оповідач – *Ісус іде по дорозі й тримає зв'язку ключів в руках*; перформативна формула: *“Замкни ворогам (завистникам) серця..., замкни злые речі, разговоры, как церковные двери”* [11, 108]. У польській етнокультурі *заздрість* прирівнюється до важкої хвороби, потвори, істоти, яка дивиться на чужі успіхи, щастя: *Zazdrość największa choroba, Zazdrość lakomego nieuleczalna, Zazdrość płaczą na tych, którzy się cieszą, cieszy się z tych, którzy płaczą, Zazdrość przeklęta rodzi oskominy, gdy na cudze szczęście patrzy, Zazdrość z cudzego dobra się rodzi* [NKPP, III: 836].

Російський дослідник Є. Стефанський зазначає: “Відчуття заздрості виникає від невідповідності між бажанням досягти успіху, яким користується Інший, і неможливістю це зробити. Як бачимо, заздрість існує у свідомості людини до того часу, поки вона відчуває свою нерівність з Іншим. Нескладно побачити, що є два способи зрівняти свій статус зі статусом Іншого: а) самому досягти такого ж успіху (і тоді йтиметься про так звану “білу заздрість”); б) знищити успіх Іншого (“чорна заздрість”)” [13, 14]. Проте *заздрість* ґрунтується на обмані, точніше – самообмані, і саме брехня витворює тут ілюзію позитиву, тобто “білої заздрості” не може бути в принципі. Усе, власне, залежить від того, які емоції (чуття) додатково активуються в суб'єкта заздрості щодо об'єкта заздрості: шкала негативних емоцій може бути більшою / меншою,

відповідно, заздрість – “чорнішою” / “білішою”, оскільки заздрості подобається “одягати на себе брудні подобі, прикриваючи ними свої різні вади: брехню, наклепи, обман, підступність” [1, 77].

Звертаємо увагу також на сполучуваність цього слова, щоб краще продемонструвати його не лише смислову, а й образну структуру: *zawiść – bezsilna, drapieżna, egoistyczna, gwałtowna, ludzka, mała, małostkowa, mściwa, neubłagalna, osobista, sąsiedzka, stronnicza, tajona, wściekła, wzajemna, złośliwa, literacka, zawodowa, drobne zawiści* [26, 792], *zazdrość – bezprzedmiotowa, chorobliwa, dzika, gniewna, gryząca, paląca, piekąca, ponura, ukryta, wściekła, żalosa, żółta, kocia zazdrość (Kocia zazdrość to syczące smiertelne żądło, ta zielona ślina cynizmu przyszła na chwilę do mnie)* [26, 794]. Натомість розгляд дистрибутивних зв'язків лексеми *совість* наводить російську дослідницю Н. Арутюнову на думку про існування кількох *семантичних моделей* цього концепту: *совість – норма моралі, совість – котрагент Его (Інший), совість – суддя, совість – судовий виконавець, совість – орган (компонент внутрішнього світу людини)* [3, 75]. Т. Радзівська наголошує на таких найголовніших проявах *совісті* в українській мовній картині світу: *совість – цінність, яку слід берегти, оберігати, тримати у чистоті, Совість – розум, свідомість, совість конрагент, пов'язаний з діями імперативного характеру – диктує, велить, наказує; совість – орган, наділений значними повноваженнями, пор. суд совісті; совість – частина душі, але вона має ознаки поверхні, а не вмістища – ліг на совість, щось лягло на совість; совість співвіднесена з метафорою сну – совість прокинулася, пробудилася, сюди ж глибоко приховане – достукатись до голосу совісті – ознаки духовної субстанції, якої у людини може бути більше або менше (ні крихти совісті)* [12, 37].

Фізичний вплив сумління, – пише Т. Радзівська, – чинить у наступній фазі і лише в тому випадку, якщо здійснено поганий учинок. Його репресивна роль представлена багатоаспектно: *мучить, гризе, докучає, тривожить*. Цікаво, що відображення мовою цієї ситуації можливе не тільки в структурах, де сумління виступає в ролі агенса, а його носій як об'єкт дії, але й там, де сумління постає об'єктом таких самих дій, тоді як суб'єктом, що каузує негативний вплив на нього, виявляється певний факт, пропозиція. Деякі російські дослідники говорять про те, що *совість* – це “маленький гризун” (А. Залізник, О. Урисон, М. Голованівська), особливо це стосується пов'язаних з тілесною метафорою душі ситуацій

негативного внутрішнього стану людини (*нудьги, турботи, заздрості, жадібності*). Справді, універсальна метафора душі, емоційного і психічного стану людини виражається через активний агент, який виконує певну деструктивну дію – *рис, крутиться, нівечить, точить*, – яка поширюється на певний локус (частину тіла людини) – *ребро, серце, душу: robak sumienia w sercu moim gryzie/wierci/ ryje/toczy, (tęsknota stała się robakiem, który pożerał, robak wierci się pod żebrem, jakiś robak toczy i dręczy, dręczy robak niepokoju, robak zgryzoty toczył wnętrze jego duszy, robak zgryzoty toczy mu sumienie, robak serce gryzie* [NKPP III, 44], *Zgryzota sumienia – pierwsza rata długu* [NKPP III, 354], *Sumienie gryzie, gdy na spocie brudno* [WKPP, 515], ср. русское червь сомнения, *Совесть без зубов, а гложет/грызет*, чеськ. *červ závisti* [СИФАп, 53]. До речі, аналогічні контексти виявляємо і при розгляді інших ідеологічних, правових, емоційних понять – *sprawiedliwość, prawda, zazdrość, d'řd. zazdrość w oczu kole, Заздрість їть людину, як посуха билину* – від посухи в'яне рослина, а від заздрості людина [10, 130]. Зрідка в пареміях простежується ідея твердості, надійності як семантична ознака позитивного, чистого сумління: *Mur żelazny – dobre sumienie, Sumienie dobre za twierdźe stanie* (пор. латин. *Magnum est praesidium consciesta*) [NKPP III, 352], *Sumienie dobre – najlepsze szczęście*.

У свідомості польської мовної особистості, як можна судити з наївно-побутових уявлень, втілених у прислів'ях і приказках, *sumienie* містить у собі семантику фізичного впливу на об'єкт (*wyrzuty sumienia, Chodzi za nim jak wyrzut sumienia*) або ж, навпаки, сумління виступає в ролі агенса, що впливає на певний об'єкт: *Złe sumienie tłoczy* чи ж пацієнса: *mieć kogoś (coś) na sumieniu, Lepiej dziesięcioro na ramieniu niż jednego na sumieniu* [NKPP III, 351].

Філософи стверджують, що з іменем апостола Павла до певної міри пов'язане становлення етичної ознаки совісті як частини внутрішнього світу людини, зокрема здатності співвідносити свої дії й вчинки з етичними нормами, почуттям провини, розкаяння, покарання за гріхи: *Обрахуйся зі своїм сумлінням – покайся* [10, 326], чеськ. *mít špatné / zlé svědomí* – бути винним й переживати з приводу цього; усвідомлювати свою вину, відповідальність; за Біблією (*Послання апост. Павла до євреїв* 10,22) слово *špatné* – “погане” використовується лише щодо неважких провин [СИФА, II: 154].

Синтагматичні зв'язки актуалізують також і

просторову ідею руху та порожнечі, виражену відповідними дієсловами (*sumienie ruszyło/go rusza*) й прикметниками у поєднанні з іменем (*dziurawe sumienie – дурява совість*). Тут реконструюється семантичне протиставлення *відкритого-закритого* в стійких оцінних порівняннях: *Sumienie przestronne jak wrota wjezdne, Ma sumienie jak rękaw u mnicha/jak żebracza torba*. Придивімося до номінації *zazdrість*, що також пов'язується з просторовою ідеєю низу (у заздрість людина падає, як і в злість): *Zazdrość jest gdyby rów: kto w nią wpadł, bywaj zdrów*. Моральні властивості нечистої совісті (у чеській свідомості *нечиста совість* поєднується з образом чорного, але її дистрибуція цим не обмежується, пор. *široké svědomí – нечиста свідомість, špatné / nešisté / černé svědomí – нечисте сумління, uspané svědomí – приспана совість*) в багатьох мовах реалізуються за допомогою метафоричних ознак нечистоти, бруду, плями і – відповідно – предикатів очищення, обмивання: укр. *Якби сам був білий, то б не чорнив другого; Хто обкидає болотом других, у того руки брудні, Водою що хочеш, лиш сумління не сполочеш* [10, 326], чеськ. *mít černé svědomí* – досл. ‘мати чорну совість’, відчувати (моральну) вину; *мати нечисте сумління, mít čisté svědomí* – бути невинним, не нести жодної (моральної) відповідальності, не відчувати жодної провини за собою – *мати чисте сумління, mít klidné svědomí* – досл. ‘мати спокійне сумління’, мати відчуття спокою, задоволення, не мати жодних страхів і побоювань, *не мати докору сумління, mít široké svědomí* – досл. ‘мати широке сумління’, бути неперебірливим, невибагливим, не вагаючись, здійснити сміливий вчинок [СИФА, II, 154 – 155].

Аксіологічні прикметники маркують асоціативно-оцінні ознаки аналізованого концепту за допомогою образу фальші, пліток, бруду, обману, брехні; не останню роль тут відіграють і згадувані релігійно-етичні ментальні кореляти передовсім пов'язані з *добром і злом*, протиставленням *свого і чужого*: *Чужая совесть – могила, Co po tieniu, gdy czarno w sumieniu, Mieć czyste sumienie, Czyste sumienie nie obawia się złego, Przy czystym sumieniu zaśniesz smacznie i na kamieniu*. Виразно метафорична ознака совісті простежується і в російській мові: *Черной совести и кочерга виселицей кажется, Спокоен тот, у кого совесть чиста, У кого совесть не чиста, тому и тень кочерги виселица*. В окремих польських контекстах оцінний полюс цієї етичної категорії ідентифікується як позитивна емоція в предикаціях

та атрибутивних сполуках *Sumienie dobre – wielka uciecha, Sumienie dobre niczego się nie boi/ nie lęka*); чиста совість прирівнюється до молитви, духовної цноти, іншого позитивного первня, святості, честі: *Sumienie jest stróż pilny rozczliwości (cnoty), Za совесть да за честь хоть голову снести*. Прикметною виявляється ідея правого як правильного в її обрядовому і релігійному втіленні: *To grunt wesela prawego, kiedy człowiek sumienia całego, Czyste sumienie stoi za modlitwą, Czystemu sumieniu wszystko czysto, duchowny przewodnik – sumienie, Kto dobrego sumienia, gardzi obmowiskiem, Na smiertelnej pościeli czyste sumienie: ostatni uśmiech świata, Sumienie zawsze tam radzi, gdzie cnota, przyrodzenie z nią zawsze ciągnie kota, Совесть позарула, не допустила до греха*. Логічно, що на протилежному полюсі аксіологічної шкали перебуватимуть смисли, пов'язані з порушенням усталених суспільних норм, стереотипів поведінки, гріховності: *Kto sumienia uchyli na jeden grzech mały, i wielkie się tą dziurą będą napierały* [NKPP III, 351], *Najsroźsi to są dwaj z miotłą bakalarze, kogo sumienie z świętą cnotą karze*.

Порівняймо прислів'я іншого тематичного кола, які семіотично й мотиваційно виявляються ізосемічними розглянутим: *Gdyby nie było zazdrości, nie byłoby piekła, Zawsze zazdrość przy spocie na smyczy, Zazdrość z światłości ciemność robi* (останнє прислів'я має архетипну прив'язку до образу світла і темряви). Божественний первень розглядуваного концепту (ідея звернення до Бога в ситуації тривоги, коли людині важко і вона прагне спілкування з Богом через молитву, протиставлення божественного і демонічного, добра і гріха) подибуємо в таких контекстах: *Sumienie prawie jest to wójt od Boga, aby powściągał, kiedy we łbie trwoga*, позаяк чортіскуитель стоїть по інший бік совісті: *W rozprawach z samym sobą oskarżycielem sumienie, a obrońcą diabeł; Добрая совесть – глаз Божий, добрая совесть надобна нам для Бога, добрая слава – для людей*.

Важливою семантичною ознакою концепту *совість* є відбиття в його значенні християнського (очевидно, ранньохристиянського) розуміння співвіднесеності *духовного і матеріального*. Чистій совісті чужі підкуп, багатство, фальш, брехня, втрата совісті не завжди бажана і часто не може бути нічим заповненою: *Sumienia nie da się przekupić* [NKPP, III, 352], *Добрая совесть не боится лжи, Добрая совесть не боится клевет, Богатый совести не купит, а свою погубляет, Бедный от богатого невинно*

погибает, а богатый совесть из людей мешками выгоняет, Совесть потеряешь – другой не купишь. У цих контекстах представлено стійкий зв'язок між совістю як виявом духовності й матеріальним аспектом життя, що, зокрема, конкретизується в тезі про те, що накопичення моральних цінностей тягне за собою деформацію або втрату совісті [12, 36]. Як зазначалось, правовий аспект совісті, зв'язаний з ідеєю присяги, правди, чесних вчинків, покарання за лжесвідчення в суді об'єктивовані в таких одиницях: *Sumienie stoi za tysiąc świadków, Najpewniejsze świadectwo jest sumienie własne, Sumienie świadek nieomylny, Ujdiesz sędziego karania, nie sumnienia katowania* [NKPP III, 354]; подібні уявлення знаходимо і в російській мовній картині світу: *Совесть паче тысячи свидетелей*. Згадувана ідея кривизни простежується в польській мові в контекстах, зв'язаних із заздрістю: *Kto zazdrościw, sam sobie krzyw* [NKPP III, 834], *Zazdrość prosto nie patrzy* [NKPP III, 836].

Сильна *заздрість* виражається в зіставлених мовах через *кологративні і дієслівні позначення* зі значенням руйнування, деструкції матерії, а також метафоричну ідею *висихання*, і ці ознаки типологічно спільні, їх можна вважати певною семантичною універсалиєю: чеськ. *bledá / zelená závist* – досл. 'бліда, зелена заздрість', настирливе, неприємне відчуття заздрощів [SIFAn, 392], *Zzieleniał z zazdrości* [NKPP, III, 836], *blednout závistí* – дуже комусь заздрити; *poblednouti від заздрощів*, (moc) *puknout závistí* – досл. 'могти тріснути від заздрощів', страшенно комусь заздрити і дратуватися від цього; *trpětnouti від заздрощів*, *schnout závistí* – досл. 'сохнути від заздрощів', дуже комусь заздрити; *zazelenat/ zezloutnout/ být zelený / být žlutý závistí* – дуже комусь заздрити і проявляти це якимось чином; *požovtít* [SIFA, II, 337].

Натомість як ідіоунікалії можна розглядати маніфестацію сильної заздрості в чеській етнокультурі, де представлений соматичний (найбільш продуктивний) код: *nepřeje mu ani duše v těle* – досл. 'не бажає йому й душі в тілі', *bolí ho oči* – досл. 'болять йому очі', *nerad, aby po něm tráva rostla* – досл. 'не хоче, щоб і трава на його могилі виросла', *oči mu lezou z důlků* – досл. 'очі йому вилазять з орбіт', *vydřel by z hrdla/ z krků* – досл. 'видер би йому з горла щось', *hledí mu do huby* – досл. 'дивиться йому в рот', *do huby by vlezl za kouskem chleba* – досл. 'з горла б кусок хліба вирвав', *nepřeje ani oko v hlavě* – досл. 'заздрить й оку в голові', *závidí i nos mezi očima / dírky v nose* – досл. 'заздрить й носові

між очима' [LRZaog., 964]. Порівняймо усталені українське – *Заздрісний як попівське око* (давно священики дуже бідували і мусили просити в людей, щоб прожити. А що в них нічого не було, тому просили всього, чого лише побачили) [10, 130] і польське порівняння – *Zazdrośny jak kukulka* [NKPP, III, 834]. Важко однозначно прояснити мотивацію останнього вислову, можливо, вона пов'язана з тим, що зозуля, не маючи власного гнізда, мусить поневірятися в чужих. Однак рослинно-вегетативний і харчовий, зрідка – люмінальний і предметно-артефактний – коди лексично виражають образ поганої (продажної) совісті лише в чеській етнокulturі: *má máslo na hlavě* – досл. 'має масло на голові', *nesnáší světlo* – досл. 'не виносить світла', *léhá na čertově plachtě* – досл. 'лежить на чортовій плахті (тен, брезент, вітрило)', навпаки, позитивні ознаки совісті (докори сумління) представлені образом широкого покривала, плахти: *má svědomí jako formanská / vozová plachta* – досл. 'совість, як фірманська / візницька плахта (тен, брезент, накриття на віз)' [LRZaog., 673], *Svědomí co formanská plachta*. – совість простора, як вітрило (досл. тент, брезент на фірмановому возі), совість гризе і пече – *Lihá na čertově plachtě*. – гризе його совість (досл. лежить на чортовому вітрилі), *Oheň za řádry nositi*. – досл. вогонь за пазухою носити, *Měří ho na svou míru*. – який сам, так і про інших судить; досл. – міряє своєю міркою [Čelak: 625 – 626].

Висновки. Отже, у статті здійснено аналіз концептуального змісту лексем *совість*, *сумління*, *sumienie*, *заздрість*, співвіднесених з елементами "наївної" етики, системою християнських цінностей, моральних і поведінкових стереотипів в українській, польській та чеській мовних картинах світу, реконструйовано етимологічний шар концептів, встановлено спільне й відмінне в семантичних структурах, фразеологічних зв'язках, метафориці імен концептів та образній структурі паремій, з'ясовано їхній мотиваційний зв'язок з іншими емоційними, психоментальними й етичними концептосферами. Подальшим кроком розгляду етичних концептосфер може бути висвітлення їхнього функціонування в художньому, релігійному, обрядовому, фольклорному, політико-ідеологічному та ін. типах дискурсу на тлі інших соціоцінних понять – *віра*, *честь*, *сором*, *жадібність*, *толерантність* тощо.

1. Александрова Р.И. Зависть и моральная символика / Р.И. Александрова // Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия. – 2002. – № 1. – С. 66 – 81.

2. Арутюнова Н.Д. Ментальные действия / Н.Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Избранное 1988 – 1995. – М. – 2003. – С. 456 – 461.

3. Арутюнова Н.Д. О стыде и совести / Н.Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Языки этики / отв. ред.: Н.Д. Арутюнова, Т.Е. Янко, Н.К. Рябцева. М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 54 – 78.

4. Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / упоряд. М.Г. Василенко, Т.М. Шевчук. – Київ: Молодь, 1991. – 336 с.

5. Воркачев С. Российская лингвокультурная концептология: проблемы и вектор развития / С. Воркачев // Studia slawistyczne: językoznawstwo kontrastywne a kulturologia, Lublin: KUL, 2013, рукопись.

6. Григоренко Н.В. Концепт "envy" и его языковая репрезентация в современном английском языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Наталья Викторовна Григоренко. – Белгород, 2008. – 156 с.

7. ЕСУМ: Етимологічний словник української мови: В 7-ми томах. Наукова думка, Київ, 1982 – 1989. – Т. 1 – 3.

8. Несветаилова И.В. "Зависть" и "ревность" как эмоциональные концепты русской и английской лингвокультур: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Ирина Валентиновна Несветаилова. – Армавир, 2010. – 215 с.

9. Николаєнко Л. Лексикографічна інтерпретація заздрості та ревнощів в українській, російській та польській мовах. – Київ, 2009.

10. Плав'юк: Приповідки, або українсько-народна філософія. Зібрав, підготував до друку та опублікував Володимир С. Плав'юк, Едмонтон 1998.

11. Потєбня А. Объяснения малорусских и сродных народных песен, Варшава: Тип. М. Зенкевича и В. Новаковского, 1883. – 278 с.

12. Радзівєвська Т.В. Сумління і совість крізь призму української мови // Мовознавство. – 1999. – №1. – С. 31 – 39.

13. Стефанский Е.Е. Концепты "Зависть" и "Ревность" в русской, польской и чешской лингвокультурах / Е.Е. Стефанский // Русский язык в центре Европы 9. – Банска Бистрица: Ассоциация русистов Словакии, 2006. – С. 14 – 21.

14. Стефанский Е.Е. Эмоциональные концепты как фрагмент мифологической и современной языковых картин мира (на материале концептов, обозначающих негативные эмоции в русской, польской и чешской лингвокультурах): автореф. дис. на соиск. науч. степени доктора филол. наук: спец. 10.02.20 "Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание" / Е.Е. Стефанский. – Волгоград, 2009. – 42 с.

15. УНП Федьк.: Народні пісні Буковини в записях Юрія Федьковича. – Київ: Музична Україна, 1968. – 185 с.

16. Франко, ГРНП: Галицько-руські народні приповідки: У 3-х т./зібрав, упоряд. і пояснив Др. Іван Франко: 2-е вид. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т. 2. – 818 с.

**АВТОРСЬКА ІНТЕНЦІЯ ВАСИЛЯ СТУСА
ЯК ПЕРЕКЛАДАЧА Р.М. РІЛЬКЕ**

17. Чесноков И.И. Месть как эмоциональный поведенческий концепт (опыт когнитивно-коммуникативного описания в контексте русской лингвокультуры: автореф. дис. на соиск. науч. степени доктора филол. наук: спец. 10.02.19 "Теория языка" / И.И. Чесноков. – Волгоград, 2009. – 44 с.
18. Čelak: Čelakovský. Mudroslovi národu slovanského v příslovích. – Praha: Lika Klub, 2000. – 926 s.
19. ČES: Jiří Rejzek. Český etymologický slovník. – Praha: Leda, 2001. – 725 s.
20. LRZaor.: Jaroslav Zaorálek. Lidová rčení. – Praha: Aurora, 1996. – 743 s.
21. Machek: Václav Machek. Etymologický slovník jazyka českého. – Praha: ČSAV, 1968. – 627 s.
22. NKPP: Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich. T. 1 – 4. Red. J. Krzyżanowski, S. Swirko, Warszawa: PWN, 1969 – 1978.
23. Puzynina J. Wyrażenia i pojęcia podstawowe dla semantyki i pragmatyki wartości / J. Puzynina // Język wartości Warszawa: PWN, 1992. S. 50 – 148.
24. SČFA: Slovník české frazeologie a adiomatiky. Výrazy slovesné. – Praha: Academia, 1983. – Díl 1 – 2. – 492 s.
25. SČFAn: Slovník české frazeologie a adiomatiky. Výrazy neslovesné. – Praha: Academia, 1988. – 512 s.
26. S. Skorupka Słownik frazeologiczny języka polskiego. T. 1. Warszawa: Wiedza powszechna 2002. – 927 s.
27. WKPP: D.W. Masłowski Wielka księga przysłów polskich. Warszawa: Sp.z.o.o., 2008. – 675 s.

Стаття надійшла до редакції 01.02.2013

УДК 821.112.2 (043.3/.5)

Леся Кравченко, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри світової літератури
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

АВТОРСЬКА ІНТЕНЦІЯ ВАСИЛЯ СТУСА ЯК ПЕРЕКЛАДАЧА Р.М. РІЛЬКЕ

У статті проаналізовано своєрідність авторської інтенції Василя Стуса як перекладача поетичних творів Р.М. Рільке. Простежено причини звернення поета до творчості Р.М. Рільке, шляхи опанування творчої манери австрійського майстра слова, глибинне проникнення в оригінали та трансформацію неповторності рільківського індивідуального стилю та поезики в перекладах. Акцентовано увагу на теоретичних перекладацьких засадах та філософсько-естетичній програмі В. Стуса як перекладача.

Ключові слова: індивідуальний стиль, інтенція, переклад, естетико-філософські засади.

Літ. 13.

Леся Кравченко, доктор филологических наук, профессор,
заведующий кафедрой мировой литературы
Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франка

АВТОРСКИЕ ИНТЕНЦИИ ВАСИЛИЯ СТУСА КАК ПЕРЕВОДЧИКА Р.М. РИЛЬКЕ

В статье проанализировано своеобразие авторской интенции Василия Стуса как переводчика поэтических произведений Р.М. Рильке. Исследованы причины обращения поэта к творчеству Р.М. Рильке, пути овладения творческой манерой австрийского мастера слова, глубинное проникновение в первоисточник и трансформация неповторимости индивидуального стиля и поэтики Рильке в переводах. Акцентировано внимание на теоретических переводческих основах и философско-эстетической программе В. Стуса как переводчика.

Ключевые слова: индивидуальный стиль, интенция, перевод, эстетико-философские основы.

**Lesya Kravchenko, Ph. D. (Philology) Prof. Head of World Literature Department
Drohobych State Pedagogical University by I. Franko**

VASYL STUS'S AUTHOR INTENTION AS THE INTERPRETER OF RILKE

The article deals with the peculiarities of Stus's author intention as the interpreter of poems by Rilke. The original sources of poet's appeal to Rilke's creation, ways of capture the creative manner of Austrian master of the word and deep penetration in originals and transformation of uniqueness of the individual style and poetics in translations are analyzed in the paper too. The main attention is paid to the theoretical principles of translation and aesthetically-philosophical program of V. Stus.

Keywords: individual style, intention, translation, aesthetically-philosophical principles.

Постановка проблеми. Тема “Василь Стус та Р.М. Рільке” – одна з актуальних та важливих тем сучасного літературознавства – на сьогодні залишається малодослідженою. Необхідно зазначити, що у вітчизняному літературознавстві, як і колишньому, поки що ще немає монографічного дослідження, присвяченого проблемі української рількеани, глибинному аналізу поезики перекладів з Рільке, з’ясуванню